

Specificul apologetic al teologiei lui Iacob de Sarug în contextul tradiției siriene

Arhid. Lect. Dr. Ioniță APOSTOLACHE*

Rezumat:

Teologia siriacă s-a afirmat în decursul primelor veacuri creștine mai ales printr-o specificitate simbolistico-mistică. Începând cu Sfântul Efrem Sirul, gândirea Părinților sirieni s-a greșit pe o realitate cu totul aparte, aprofundând mai cu seamă latura biblică a tradiției bisericești, care a devenit astfel un „veritabil vehicul pentru teologie”. În acest context, Iacob de Sarug reprezintă unul dintre cei mai prolifici imnografi sirieni. El duce mai departe stilul Sfântului Efrem, exprimându-se moderat în legătură cu specificitatea monofizită. Deși a învățat la aceeași școală cu Filoxene de Mabug, Iacob nu s-a lăsat în polemici și abordări dogmatice contradictorii, menținându-se pe linia Părinților primelor veacuri din Biserica Siriacă. În studiul nostru am încercat să evidențiem personalitatea marelui sirian și să punem în lumină specificul apologetic al teologiei sale. Învățătura despre Mântuitorul Hristos a fost, mai cu seamă, accentuată și exemplificată prin citate inedite din opera sa.

Cuvinte-cheie:

teologia siriacă, Iacob de Sarug, imnografie, hristologie, abordare apologetică

Teologia siriacă a cunoscut o dezvoltare cu totul aparte în decursul primelor veacuri creștine. Acest important filon al Bisericii s-a remarcat printr-o lucrare apologetică de anvergură, promovată intens prin simboluri și imagini biblice, și mai puțin prin conceptualizări și terminologii filosofice. Grefată pe vechea tradiție

* Arhid. Dr. Ioniță Apostolache, lector la Facultatea de Teologie Ortodoxă din cadrul Universității din Craiova.

aramaică, teologia siriacă se remarcă dintru început, în întregul moștenirii sale,¹ ca un veritabil „vehicul pentru creștinătatea primară”². Pe de altă parte, contextul interacțiunii dintre specificul semitic și influențele grecești este foarte important pentru a înțelege maniera promovării adevărului de credință și, implicit, a formării doctrinei hristologice³. Interacțiunea dintre teologia de limbă greacă și cea de limbă siriacă a devenit o certitudine abia în secolul al IV-lea. Din acest moment, apologetica creștină din acest areal se îmbogățește cu traduceri, lucrări originale și, mai ales, cu experiența unei mărturisiri încercate față de opresiunea păgână. Acest lucru este de asemenea valabil și pentru apologetica de limbă greacă. Iată, de pildă, că traducerile grecești din opera Sfântului Efrem Sirul, realizate în această perioadă, au respectat pe cât se poate varianta originală. Pe de altă parte, lucrarea teologică a lui Teodor de Mopsuestia și Diodor de Tars s-a făcut cunoscută pe deplin în mediul grecesc, laolaltă cu numeroase texte liturgice și innografice din tradiția siriacă⁴. Un rol foarte important în această dinamică l-au avut școlile teologice de la Edesa și Antiohia, cele două centre care au generat nucleul apologeticii siriene. De aici au pornit cei mai de seamă mărturisitori ai creștinismului sirian.

După pacea constantiniană, latura romană a Siriei s-a deschis tot mai mult spre dialogul cu lumea greco-romană, luând naștere astfel o teologie dinamică în cadrul căreia s-au promovat tot mai mult însemnările Sfântului Efrem, ale Sfântului Ioan Gură de Aur și ale doctorilor antiohieni. Din nefericire însă, latura persană a acestui teritoriu a rămas încă sub jugul persecuțiilor⁵, generând o apologetică

¹ Vezi aici Ioniță Apostolache, „The Syriac Theological Heritage in the Context of the Christological Controversies from the First Christian Centuries”, în *The Christian Paradigm of a United Europe. Theology and Mystique in the Work of Saint Cyril of Alexandria*, Ed. Mitropolia Olteniei, Craiova, 2015, p. 212-226.

² „Creștinismul a folosit limba siriacă drept vehicul pentru mesajul și doctrina Bisericii, așezând această formă de mărturisire în uzul propriu” – Vezi: Hendrik Jan Willem Drijvers, „Syrian Christianity and Judaism”, in J. Lieu – J. North – T. Rajak (edd.), *The Jews Among Pagans and Christians. In the Roman Empire*, London – New York 1992, p. 126; cf also Lucas Van Rompay, „The East (3): Syria and Mesopotamia”, in S. Ashbrook Harvey – D.G. Hunter (edd.), *The Oxford Handbook of Early Christian Studies*, Oxford, 2008, p. 366; Bawai Soro, *The Church of the East. Apostolic & Orthodox*, San Jose, CA 2007, p. 100.,

³ „Începând cu secolul al V-lea creștinismul de limbă siriacă a devenit în principal al doilea după cel de vorbitor de limbă greacă. De aceea, începuturile existenței sale și lucrarea sa teologică nu pot fi trecute cu vederea în studierea originilor Bisericii” (Leslie William Barnard, *The Origins and Emergence of the Church in Edessa during the First Two Centuries A.D.*, in „Vigiliae Christianae”, no. 22/1968, p. 175).

⁴ Sebastian Brock crede că acest schimb a început să se manifeste din perioada apologetului Tațian, devenind vizibil mai cu seamă la începutul secolului al patrulea (vezi: Sebastian P. Brock, *Syriac Culture, 337-425*, in „Cambridge Ancient History” (CAH) XIII, p. 717).

⁵ Amintim aici demersul sângeros al regelui Sapur al II-lea, care a trecut prin sabie pe toți creștinii care refuzau să îmbrățișeze Zoroastrismul (Robert R. Phenix jr. and Cornelia B. Horn, *Syriac*

Specificul apologetic al teologiei lui Iacob de Sarug în contextul tradiției siriene

martirică, grefată pe specificul simbolistico-mistic. Din secolul al V-lea și până în secolul al VII-lea cele două extremități ale Bisericii Siriene, până acum diferențiate prin contextul politic, s-au adâncit într-o ruptură de ordin hristologic. Așa se face că, analizând această problematică pe filieră doctrinară, în special legat de cele două firi și voințe ale Mântuitorului Hristos, dumnezeiască și omenească, ajungem la adevăratul motiv al scindării creștinismului răsăritean⁶. Începând de la Calcedon (451), problematica hristologică a generat *cele trei biserici vechi siriene*: Biserica de Răsărit, Biserica Ortodoxă Siriacă și Biserica Maronită. Pe fondul acesta, „conflictele frecvente dintre Bisericile de limbă greacă din Imperiul Bizantin și Bisericile Siriene au accentuat și mai mult criza creștinilor siriieni din califatul arab, începând cu anul 630. Ca rezultat al acestor neînțelegeri de ordin doctrinar, bisericile s-au anatematizat una pe cealaltă, refuzând comuniunea euharistică reciprocă a credincioșilor în cadrul Sfintei Liturghii”⁷.

Perioada post-calcedoniană a generat un moment de răscruce în istoria Bisericii Siriene. În felul acesta, Imperiul Roman de Răsărit a fost împărțit în două: cei care acceptau învățătura Sinodului de la Calcedon (*calcedonieni*) și cei care au respins prevederile sale (*ne-calcedonieni*). Ambele părți au invocat spiritul ortodox: primii devenind cunoscuți drept „Grec-Ortodocși” sau Biserica „Melchită”, pe când ultimii au preluat denumirea de „*Ortodocși Siriieni*”⁸. Nu trebuie uitată aici nici

Speaking Churches: Their Origin and History to the Eighteen Century, in „Buletin od Royal Institute for Inter-Faith Studies 7, no. 2/2005, p. 12). „Dezvoltarea majoră a Bisericii Creștine în Imperiul Roman după Edictul de la Mediolanum, notează Winkler, la fel și controversa ariană soluționată la Niceea (325) nu au avut ecou în Biserica Siriacă din Imperiul Persan. Dimpotrivă, sub parți atitudinea față de creștini a fost una de toleranță, sub sasanizi persecuțiile izolate pe motiv de apostazie de la yoroastrism, pe când în vremea împăratului Sapur al II-lea acestea au atins apogeul” (D.W. Winkler, *The Church of the East. A concise history*, London – New York, 2003, p. 11; Bawai Soro, *The Church of the East. Apostolic and Orthodox*, Adiabene Publications, San Jose (SUA), 2007, p. 146).

⁶ Contextul acestor dispute de ordin hristologic este explicat de IPS Prof. Dr. Irineu Popa. „Din nefericire, afirmă Mitropolitul Olteniei, cu toate precauțiile luate de sinod, Calcedonul n-a adus pacea în Biserică. Dacă Occidentul rămâne în mare parte fidel definiției dogmatice, foarte curând în Orient a apărut o reacție ostilă care va dura până azi. Deci, aceia care interpretau formula Sfântului Chiril în sens opus celor două firi, au văzut în hotărârile dogmatice o biruință a Papei Leon, ceea ce înseamnă pentru ei o biruință a nestorianismului. Drept urmare, această partidă n-a recunoscut Sinodul de la Calcedon și nici episcopii locali, care primeau definiția lui, punând început Bisericilor eterodoxe monofizite” (IPS prof. univ. dr. Irineu Popa, *Isus Hristos este Același, ieri și azi, și în veac*, Ed. Mitropolia Olteniei, Craiova, 2010, p. 288).

⁷ Robert R. Phenix jr. and Cornelia B. Horn, *Syriac Speaking Churches ...*, p. 12-13.

⁸ „Din secolul VI, termenul de «*Ortodocși Siriieni*» nu avea o afiliere etnică, cei mai mulți dintre episcopii ne-calcedonieni cunoscând deopotrivă limba greacă și siriacă. Spiritul sirian nu era prin urmare ceva exclusivist. Termenul de «*nestorian*» se folosea de asemenea pentru ne-calcedonieni, însă avea rezonanțe peiorative impuse în contextul doctrinei diofizite, reprezentanții săi fiind socotiți la acea vreme drept eretici” (Volker L. Menze, *Justinian and the Making of the*

încercările de reconciliere doctrinară dintre aceștia. Împărații bizantini au depus astfel eforturi însemnate pentru „a atrage pe monofiziți la dreapta credință, silindu-i uneori pe ortodocși la diferite concesii de ordin doctrinar. Printre aceștia se numără și împăratul Zonon, cu faimosul său *Honoticon*, care declara că Mântuitorul Hristos e Unul, anatematizând atât pe Nestorie, cât și pe Eutihie, dar rupând bunele relații dintre Răsărit și Apus⁹. Schisma produsă a durat de la 484, până în vremea împăratului Iustinian, care a repus, la loc de cinste, Sinodul de la Calcedon”¹⁰.

Dincolo de aceste încercări, în latura ne-calcedoniană a Bisericii Siriene s-au ridicat două personalități reprezentative pentru hristologia monofizită: Filoxene de Maboug, reprezentând latura vorbitoare de limbă siriacă a patriarhatului Antiohiei și Sever de Antiohia, din latura grecească¹¹. Alături de aceștia unii orientaliști îl așează și pe Iacob de Sarug, episcop de mare rafinament teologic și reputat imnograf al Bisericii Siriene. Deși a studiat împreună cu Filoxene la Edesa, acesta pare a fi totuși singurul lucru pe care îl au în comun. Astfel, de vreme ce episcopul de Maboug a afișat întotdeauna o atitudine vădit monofizită în scrierile sale, Iacob preferă să se țină departe de aceste probleme, preluând mai mult specificul simbolistico-mistică, al hristologiei siriene.

Luând în calcul echilibrul doctrinar de care a dat dovadă, cât și bogăția de sensuri a operei sale, vom analiza, în cele ce urmează, pornind de la coordonatele sale biografice, lucrarea mărturisitoare a episcopului de Sarug.

Viața și opera episcopului sirian

Iacob de Sarug este unul din cei mai de seamă imnografi și teologi din arealul sirian. În legătură cu identitatea și activitatea sa teologică au fost scrise nu mai puțin de *trei biografii*, toate în limba siriacă¹². S-a născut în anul 451, la Kumran, ca

Syrian Orthodox Church, Oxford Early Christian Studies, New York: Oxford University Press, 2009, p. 3).

⁹ *Henoticonul* îndemna spre receptarea învățaturii Sinoadelor de la Niceea, Constantinopol I și Efes I. Afirma deopotrivă că atât Nestorie, cât și Eutihie au fost condamnați pe bună dreptate, subscriind de asemenea valoarea doctrinară a celor 12 *Anatematisme* chiriliene (Andrian Nichols, *Rome and the Eastern Churches*, p. 95).

¹⁰ IPS prof. univ. dr. Irineu Popa, *Iisus Hristos este Același, ieri și azi, și în veac*, p. 288-289.

¹¹ Andrian Nichols, *Rome and the Eastern Churches. A Study in Schism*, Revised edition, Ignatius Press, San Francisco, 2010, p. 96.

¹² Mai multe date biografice despre episcopul sirian putem găsi într-o serie de manuscrise parvenite din secolele 12 și 17. Sirologul britanic Sebastian Brock oferă o listă amănunțită cu toate aceste documente, adăugând și numele biografilor lui Iacob (vezi: „Jacob of Serugh: A Select Bibliographical guide” (2010), p. 237-239). Totodată, cele mai importante și pe departe cele mai citate lucrări cu privire la viața și opera sa sunt semnate de Abbeloos, *De vita et scriptis D. Jacobi* (1867), p. 311-314, și de Assemani, *Bibliotheca Orientalis* (1719) I, p. 206-209.

Specificul apologetic al teologiei lui Iacob de Sarug în contextul tradiției siriene

singurul fiu al părinților săi. Detalii cu privire la coordonatele vieții se pot desprinde consultând însemnările biografului său, care era, pe cât se pare, episcop în orașul Batna din regiunea Sarug¹³. De la el aflăm că tatăl lui Iacob era preot, iar mama nu putea avea copii. Venirea pe lume a pruncului a fost socotită așadar o minune de la Dumnezeu, răsplată a rugăciunilor și evlaviei părintești. La vârsta de numai trei ani, după cum consemnează vechii biografi, „pe când se afla cu mama sa la Sfânta Liturghie, s-a dat jos din brațele sale, și-a făcut loc prin mulțime până la Sfântul Altar, luând parte în mod direct la Epicleză. De atunci gura sa a început să izvorască imne (*memre*) și învățături sfinte”¹⁴. În perioada 466-473, Iacob a fost inițiat ca tălmăci al scrierilor sfinte la Școala din Edesa. Sub coordonarea episcopului Ibas, cel care avea în grijă pe atunci școala edesiană, el a tradus din greacă în siriacă operele lui Diodor de Tars, Teodor de Mopsuestia și Teodoret de Cir¹⁵. Tot aici s-a deprins cu teologhisirea în versuri, moștenită pe filiera Sfântului Efrem Sirul. Proximitatea de gândire cu Părintele Sirian, similitudinea de stil și abordare cu acesta au devenit tot mai evidente în lucrarea teologică prin care s-a remarcat mai târziu. În Cronica lui Pseudo-Iosua, persoana lui Iacob de Sarug este prezentată în contextul evenimentelor din perioada 494-506¹⁶. El ne spune că episcopul sirian a luat atitudine față de cei care doreau să-și părăsească orașele în vremea războiului, îndemnându-i să fie statornici în credința creștină pentru a depăși împreună încercările persecutorilor. Stau dovadă în acest sens numeroasele sale imne și scrisori pe care le-a alcătuit pentru creștinii sirieni, întărindu-i în nădejdea și mântuirea lui Dumnezeu¹⁷. Atitudinea sa a fost generată în primul rând de considerente practice, întrucât știa foarte bine că orașele părăsite de creștini vor fi, mai apoi, ocupate de păgâni, atrăgând astfel iminenta destrămarea a comunității eclesiale. Drept răsplată pentru acestea, Biserica Siriacă l-a investit în anul 519 în demnitatea de episcop de Serugh. După o intensă lucrare în slujirea turmei celei cuvântătoare, Dumnezeu l-a chemat la ceruri în anul 521¹⁸.

Datorită notorietății de care s-a bucurat pe plan teologic și pastoral, personalitatea lui Iacob de Sarug este și astăzi foarte populară în Biserica Orientală¹⁹. În

¹³ Cf. Assemani, I, 286-289. Capitolul XXVII este dedicat vieții și operei lui Iacob de Sarug (vezi p. 283-340).

¹⁴ S. Brock, *Select Bibliography*, 2010, p. 238.

¹⁵ Khalil Awan, *Introduction a Jaques de Saroug, Quatre Homilies Metriques sur la Craion*, CSCO, vol. 509, *Scriptores Syri*, Tomus 215, Lovani, 1989, p. XVI.

¹⁶ Este vorba despre plaga lăcustelor, foametea și epidemia care au ținut din 494 până în 502 și de războiul romano-persan, din 502-506, care a început în Edesa și s-a răspândit mai apoi în Amid și în toată Mesopotamia (*The Chronicle of Pseudo-Joshua the Stylite*, translated with notes and introduction by Frank R. Trombley and John W. Watt, translated texts for Historians 32, Liverpool 2000).

¹⁷ *Chronicle*, 2000, p. 63-64.

¹⁸ Assemani, I, 286.

¹⁹ Remus Rus, *Dicționar enciclopedic de literatură creștină din primul mileniu*, Ed. Lidia, București, 2003, p. 373-374.

acest sens, savantul britanic Sebastian Brock arată că Iacob „este venerat ca sfânt atât în Biserica Maronită (calcedoniană), cât și în cea Siro-Ortodoxă (necalcedoniană), în ciuda faptului că a trăit în vremea controverselor doctrinare”²⁰. Recepțarea sa în cele două extreme ale vieții bisericești din Siria trebuie să fie rezultatul caracterului împăciuitor de care a dat dovadă de-a lungul vieții. Este prăznuit mai întâi la data de 5 aprilie de Biserica Maronită. Iacobiții îl cinstesc în zilele de 29 octombrie, 29 iunie și 29 iulie. De menționat mai este și faptul că scrierile sale sunt foarte des folosite în ritualul liturgic răsăritean²¹, având aproape aceeași pondere ca cele ale Sfântului Efreem Sirul²².

În ceea ce privește măiestria alcătuirilor sale, Iacob a primit atributul de „*flaut al Duhului Sfânt și Harpă a Bisericii drept-credincioase*”. Opera sa se compune din poezie și proză. Partea literară este, ce-i drept, destul de restrânsă comparativ cu însemnările versificate, ea cuprinzând: *o liturghie, slujbă la Taina Sfântului Botez, 43 de epistole, șase omilii și câteva cuvântări funebre*. Stilul pe care l-a promovat, precum și conținutul teologic al lucrărilor sale au fost analizate în mare de orientalistul Arthur Vööbus²³. Din însemnările acestuia rezultă că Iacob și-a început lucrarea imnografică prezentându-și primului comentariu exegetic în versuri înaintea unui colegiu episcopal. La cererea lor a scris o omilie exegetică de peste peste 3000 de versuri despre „*Profetul Iezechiel și despre simbolismul carului de foc din viziunea sa*”. După acest test a obținut acordul oficial al episcopilor, fiind confirmat ca „*Interpret al Sfintelor Scripturi*”. Astfel, pe lângă bogata sa operă imnografică de care am amintit mai sus, de la episcopul sirian au rămas zeci de scrisori și peste 760 de *memre*²⁴. În materie de stil, Iacob se remarcă drept primul poet sirian de la care s-a moștenit *metrica dodecasilabică*, gen poetic ce-i poartă numele. După Bar Hebraeus, Iacob ar fi fost ajutat de cel puțin 70 de scribi pentru a scrie și a copia omiliile sale²⁵.

Ne vom opri în cele ce urmează la ***Omiliile Mariologice***. Cuprinse în Ediția „Bejan” la scrierile sale, se arată că sunt opt omilii, fiind alcătuite în versuri²⁶. În

²⁰ Sebastian P. Brock, *Mary in Syriac Tradition*, 2010, p. 5.

²¹ Ignatius Aphram I Barsoum, 257: „Dimineața și seara, în bisericile siriene se cântă un buchet din cele mai frumoase *memre* ale sale, închinat Ziditorului a toate. Ele duc mai departe astfel pomenirea autorului lor”.

²² Cf Assemani, I, 283.

²³ Arthur Vööbus, *Memre-Dichtung*, I, CSCO, vol. 344, p. 17-34.

²⁴ Bar Hebraeus, *Chronique*, t. 1, col. 189-190.

²⁵ Khalil Awan, *Introduction*, p. XVI-XVII.

²⁶ Urmărind însemnările profesorului Brock puteam vedea parcursul traducerilor acestor însemnări de la textul original, la versiunile moderne. Abbeloos, de pildă, dublează textul siriac printr-o traducere latină la prima (202-253) și a IV-a (256-301) Omilie Mariologică a episcopului sirian. Vona le traduce integral pe toate opt în limba italiană. Câteva dintre ele se găsesc traduse în

Specificul apologetic al teologiei lui Iacob de Sarug în contextul tradiției siriene

cea ce privește conținutul lor, menționăm că abordează principalele momente din viața Maicii Domnului, după cum urmează: două dintre ele sunt scrise „la Praznicul Bunei Vestiri”, una se referă „la întâlnirea Maicii Domnului cu Elisabeta”, una „la Pururea Fecioria Maicii Domnului”, una „la Adormire și punerea în mormânt” și trei „la Praznicul Nașterii Domnului nostru Iisus Hristos”.

Prima omilie, despre „*Binecuvântata Maică a lui Dumnezeu*”, cuprinde o introducere generoasă, adresată Mântuitorului Hristos și Maicii Sale, două părți complementare (prima explică alegerea Mariei de către Dumnezeu, a doua însușește o interpretare a episcopului sirian cu privire la momentul Bunei Vestiri) și concluzia, unde se vorbește rezumativ despre sfințenia Mariei.

Cea de a II-a este despre „*Buna Vestire a Maicii lui Dumnezeu*”, fiind o dezvoltare în patru părți a celui dintâi: o introducere, prima parte – despre Buna Vestire a îngerului și luarea în pânțele, a doua parte – despre rudenia dintre Maica Domnului și Elisabeta, a treia parte – despre vizita la Elisabeta și a patra parte – despre „*Maria și Iosif*”.

Cea de a III-a omilie este intitulată „*Despre Preasfânta Maică a lui Dumnezeu când a mers la Elisabeta*”. Aici, Iacob prezintă cele două genealogii ale Mântuitorului, evocând totodată și momentul sfânt al întâlnirii celor două mame, cu salutul pruncilor din pânțele lor.

„*Despre pururea fecioria Maicii Domnului*” este cea de a IV-a omilie. Este o scriere cu caracter apologetic, având menirea de a răspunde calomniilor venite din partea ereticilor, cu privire la persoana Maicii Domnului. Este deschisă printr-o rugăciune/invocare pe care părintele sirian o adresează Fiului. De aici, el pleacă și dezvoltă pas cu pas argumentarea pe care o face cu privire la *aiparthenia* Maicii Domnului.

Cea de a V-a omilie mariologică se cheamă „*Despre Adormirea și punerea în mormânt a Maicii Domnului*”. Aici Iacob apelează la unele scrieri apocrife, oferind argumente pe care nu le putem localiza în Sfânta Scriptură.

„*Despre nașterea după trup a Mântuitorului nostru*” descrie într-o manieră hristologică actul Întrupării Cuvântului. Expunerea este una cronologică, firul narativ parcurgând: Buna Vestire, vizita la Elisabeta, dialogul Maicii Domnului cu Iosif, rugăciunea Mariei către Fiul din pânțele ei, vestirea lui Iosif, Iosif o ia pe Maria în casa sa, Nașterea, vestirea păstorilor și rugăciunea de laudă a Mariei²⁷.

În cea de a VII-a omilie, Iacob vorbește pentru a doua oară despre „*Nașterea Mântuitorului Hristos*”, evocând binecuvântatul moment al Praznicului.

limba engleză de Hansbury (Omiliile I, II, III, V), Puthuparampil (Omilia IV) și Kollamparampil (Omiliile VI, VII, VIII) – vezi aici: Sevastian Brock, „Jacob of Serugh: A Select Bibliographical Guide”, 2010, p. 219-239.

²⁷ Și aici, Iacob face apel la scrierile apocrife.

Cea de a VIII-a omilie mariologică a episcopului de Sarug, ultima, reprezintă o sinteză doctrinară a Întrupării Mântuitorului Hristos din Preasfânta Născătoare de Dumnezeu²⁸.

Idei apologetice în teologia lui Iacob de Sarug

Conținutul și valoarea operei teologice a lui Iacob de Sarug, cu multiple valențe apologetice, omiletice sau exegetice, reflectă imaginea păstorului permanent preocupat de binele turmei. Prin imnografia de care se folosește, el dezvoltă o bogată perspectivă eclesiologică. Este prezentat astfel rolul episcopului în Biserică și se proclamă peste toate măreția lui Dumnezeu cel Atotputernic²⁹. Deși a trăit în perioada de înflorire a creștinismului, episcopul de Sarug a apărat drepturile creștinilor pe care-i păstora, vorbind în numele celor care, datorită responsabilităților impuse de stat, nu aveau timp să ajungă la sfintele slujbe. În felul acesta, *devotamentul față de rânduiala Bisericii* devenea un lucru esențial pentru creștinii sirieni, Iacob fiind chemat acum să-l apere și să-l mărturisească³⁰. Mai mult, omiliile sale au înfierat „complacerea și tentațiile care măcinau viața monahală”.³¹ Un rol foarte important în această problemă cu care se confrunta l-a avut de asemenea opera sa imnografică. Astfel, în căldura poeziei imnografului apologet, întreaga obște monahală vibra de puterea rugăciunii cântate, împlinind cu ascultare îndemnul duhovnicești pe care le primea³². Din acest punct de vedere, putem spune că Iacob de Sarug este cu adevărat „poetul, scriitorul inspirat, dascălul pătruns de învățătura sa, care a îmbrățișat întreaga Scriptură, hrănindu-se din tainele ei. A exprimat aceste taine printr-un limbaj de înaltă elocință, făcându-l însă pe înțeleșul nostru. A fost un luminător care a împărtășit o nouă lumină a Sfintei Scripturi și a îmbrăcat-o într-un veșmânt pe care-l putem recunoaște, folosind acest unic stil de imagini și simboluri. Din mijlocul acestor taine s-a vădit drept un om permanent pregătit să împartă cu credincioșii săi toate sentimentele pe care le trăia. Nu în cele din urmă, ceea ce îl caracterizează cel mai mult este pasiunea și devotamentul

²⁸ Pe lângă *Omiliile Mariologice*, Iacob de Sarug a mai scris: 7 memre „Împotriva evreilor”, memre „Despre sărbătoarea duminicii”, 4 memre „Despre creație”, despre „Vălul de pe fața lui Moise”, la Sfântul Efreem, la Sfântul Simeon Stilitul, omilii în proză, precum și o serie de scrisori (Sebastian Brock, *A Brief Outline of Syriac Literature*, SEERI, Kottayam, 1997, p. 38).

²⁹ Amir Harrak, *The Syriac Orthodox Celebration of the Eucharist in Light of Jacob of Serugh's Mimro 95*, Series Analecta Gorgiana, 1046, Gorgias Press, 2010, p. 113.

³⁰ Ashbrook Harvey, „To Whom did Jacob Preach?”, în *Jacob of Serugh and His Times: Studies in Sixth-Century Syriac Christianity*, ed. George Anton Kiraz, Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2010, p. 117-118.

³¹ *Ibidem*, p. 124.

³² *Ibidem*, p. 129.

Specificul apologetic al teologiei lui Iacob de Sarug în contextul tradiției siriene

unei singure vocații, aceea de a descoperi în rândul celorlalți minunea zidirii lui Dumnezeu, unitatea (*ihidyutho*) Fiului cu Tatăl³³.

Latura polemizatoare a operei episcopului sirian se manifestă cu preponderență în omiliile sale. Tematica abordată vizează în speță actul revelaționar, doctrina despre Preasfânta Treime, Mântuitorul Hristos și Maica Domnului, dar și elemente de ordin interreligios, cum este, de pildă, poziția față de iudaism. Vom analiza punctual, în cele ce urmează, toate aceste aspecte.

Cu privire la actul creației, Iacob de Sarug arată că nu poate fi disociat de caracterul său dumnezeiesc. El prezintă creația drept act al înțelepciunii divine, concretizat prin împreună-lucrarea Preasfintei Treimi. Motivul pentru care evidențiază rolul Fiului în actul creator are însă considerente polemice, dorind să combată tendințele de interpretare ariană din hristologia timpului său³⁴. În cuprinsul celor patru *Omilii în versuri la Cartea Facerii*³⁵, episcopul sirian scoate în evidență caracterul hristologic al actului creator, folosindu-se de numeroase analogii și simbolisme lămuritoare. El vorbește astfel despre „*Cartea cea sfântă a marelui Moise, care este pătrunsă de Taina Fiului lui Dumnezeu*”. Mântuitorul Hristos este prezent astfel în fiecare cuvânt al Sfintei Scripturi și în fiecare împlinire ziditoare a Tatălui face și mai lămurită implicarea Sa. „Unde aş putea găsi un pasaj în care Tu să nu fii prezent?/ Și unde aş putea citi în aceste scrieri fără să nu mărturisesc numele Tău?/ Tatăl, în timp ce-l zidea, a zis: «să facem pe om după chipul Nostru...»/ Și, de asemenea, El a învățat lumea să iubească pe Cel Bineplăcut al Său/ Căci iubirea de oameni l-a aplecat pe Dumnezeu până la țărână,/ Căreia i-a dat chipul Său și a modelat-o după amprenta Celui ce este Unul./ Căci pentru această dragoste, Dumnezeu a ridicat pe Fiul Său pe Cruce,/ Smerindu-Se pe Sine spre a-Și împărtăși chipul zidirii Sale³⁶.”

Având în vedere maniera existenței primordiale, Iacob se întreabă *dacă Adam a fost creat muritor sau nemuritor*. „Dacă a fost predestinat de Creatorul său să fie muritor/ Atunci pentru ce Dumnezeu ar fi legat cauza morții sale de acest pom?/ Dacă ar fi fost creat dintru început nemuritor prin natura sa,/ Cum a putut atunci Adam să moară și în ce fel moartea a învins nemurirea ce-i fusese dăruită?”³⁷ Urmând un șir lung de întrebări și silogisme, Iacob scoate în evidență

³³ Khalid Dinno, *Jacob of Serugh, the Man Behind the Mimre*, in „Analecta Gorgiana”, no. 1044/2010, p. 69.

³⁴ Tanios Bou Mansour, *La Théologie de Jacques de Saroug*, Bibliothèque de l'Université Saint-Esprit 40; Kaslik 2000, p. 12.

³⁵ Folosim aici traducerea franceză a lui Khalil Alwan: Jaques de Saroug, *Quatres Homilies Métriques sur la Creation* (HMC), CSCO, vol. 509, Scriptorum Syri, Tomus 215, Louvaini, 1989.

³⁶ HMC I, 25-34.

³⁷ HMC II, 39-44.

datul libertății ontologice cu care a fost zidit primul om. O înțelegere diferită de aceasta, în sensul predestinației spre moarte sau nemurire, reprezintă, după fericitul ierarh „o blasfemie”³⁸. „Ia aminte că toate poruncile amintite aici/ Dovedesc adevărata libertate a lui Adam./ Dacă tu cugeți cu adevărat la plăsmuirea acestuia, vei învăța/ Că a fost creat și multor și nemuritor./ Astfel, Ziditorul cu măiestria sa a juxtapus naturile./ Făcându-l pe același om și pentru viață și pentru moarte./ El a plăsmuit o icoană pe jumătate vie, pe jumătate moartă./ Înainte să fi fost supusă vreunei stări independente./ A așezat sufletul într-un vas de lut modelat din țărână./ Împreunându-le cu înțelepciune pe amândouă”³⁹.

Cât privește *crearea lumii văzute*, Iacob afirmă, asemenea celorlalți Părinți ai Bisericii, că a fost plăsmuită de Dumnezeu „din nimic” (*ex nihilo*). În acest fel, el ia poziție împotriva ereziilor gnostice. El afirmă, de asemenea, că Dumnezeu însumează în Sine întreaga existență creată, neavând nevoie de altcineva care să-L ajute în lucrarea Sa creatoră. Se confirmă astfel cuvintele Genezei: „*La început a făcut Dumnezeu cerul și pământul*”⁴⁰, arătându-se în felul acesta originea divină a existenței create. „Ființa Dumnezeiască, spune Iacob, nu a purtat decât un singur nume: *Cel ce este*”⁴¹. Și de vreme ce s-a pogorât să creeze din nimic aceste lucruri, A fost numit Creator (Ziditor) pentru că le-a creat”⁴². În actul creator, Părintele Ceresc, Care este veșnic, are alături pe Fiul și pe Sfântul Duh, desăvârșind în Trinitate de Persoane realitatea exterioară a creației. În această situație, Iacob arată că materia nu poate fi înțeleasă nicidecum sub conceptul lui „*ab-aeterno*”, teoriile filosofiei neoplatoniciene fiind astfel lipsite de justificare. Sub această formă, el înțelege și mărturisește că „a existat un moment când lumea nu a existat, / Și toate creaturile au avut un început”⁴³. Spre deosebire de teologii alexandrini în general, și de Origen, în special, Iacob nu împărtășește teoria „*lumilor paralele*” (una terestră și cealaltă noetică), socotind că „există o singură lume, a noastră, și o singură finalitate care se realizează în ceruri pentru noi și pe pământ pentru îngeri”⁴⁴.

Nota apologetică a hristologiei lui Iacob de Sarug rezultă din *prezentarea noii perspective creștine față de credințele păgâne*. Întruparea Logosului înseam-

³⁸ HMC II, 119.

³⁹ HMC II, 129-138.

⁴⁰ Cf. *Fc* 1, 1.

⁴¹ Cf. *Iș* 3, 14.

⁴² *Hom sur L'Hexod* (Omilii la Ieșire), apud P. Khalil Alwan, M.L., *Antropologie de Jaques de Saroug. L'homme „Mictocosme” avec une bibliographie generale Raisonnee*, Juniech, Liban, 1988, p. 19-20.

⁴³ *Hom sur L'Hexod* I, 168-169.

⁴⁴ Khalil Alwan, M.L., *Antropologie de Jaques de Saroug* ..., p. 21.

Specificul apologetic al teologiei lui Iacob de Sarug în contextul tradiției siriene

nă pentru el „prăbușirea idolilor prin liberarea Mirelui Luminei”⁴⁵. Cele mai multe din argumente, în acest sens, sunt adunate în „Omiliile împotriva iudeilor”⁴⁶. Fericitul părinte arată, astfel, că potrivit iconomiei dumnezeiești, statornicite din veșnicie în înțelepciunea Tatălui, Fiul a venit în lume să libereze pe „cei care erau ținuți în întuneric și în umbra morții”⁴⁷. În acest sens, el subliniază faptul că sămânța minciunii a fost așezată de diavolul în urechea Evei, în Rai. Acolo, prin amăgire, vrășmașul seamănă prima formă de idolatrie, făcându-i pe proto-părinți să se socotească a fi „întocmai lui Dumnezeu, cunoscând binele și răul”⁴⁸. „Dumnezeu socotește toate veacurile, așa cum cunoaște toate lucrurile,/ El a văzut timpurile când pe pământ au pătruns idolii./ Și-a păstrat Fiul, pentru ca, trecând perioada idolatriei,/ Să-L descopere de îndată spre a alunga închipuirile de pe pământ./ Satan a semănat minciuna în urechea Evei:/ «Asemenea lui Dumnezeu voiți a fi întocmai?»», a spus el./ Prin urechea sa a răspândit sămânța, de vreme ce ea a crezut că va fi dumnezeu;/ Și vreme de cinsprezece neamuri⁴⁹ această sămânță a germinat!/ În zilele lui Peleg și Reu, dumnezeii s-au înmulțit./ Rătăcirea a intrat și a înmulțit idolii pe pământ./ În acele vremuri, dintru început, Dumnezeu a îngăduit toate acestea./ Păstrând în taină misterul Unuia Născut./ În lumea, El învâța că în Unul și în unitate este desăvârșirea;/ Astfel El este Unul, după cum s-a spus dintru început./ Că, după cum Cuvântul și Sfântul Duh, au existat ca persoane, nu au dorit încă să se descopere”⁵⁰.

În altă parte, mar Iacob analizează *coordonatele împlinirii promisiunilor sfinte în Mântuitorul Iisus Hristos*, evidențiind perspectiva profetică a poporului ales și stadiul concret al decadenței sale. Pornind de aici, marele innoGRAF sirian descrie principalele repere vechi-testamentare, înscrise în tradiția iudaică, prin care evreeii au fost conduși spre Dumnezeu. Cu toate acestea, deși erau mai presus decât păgânii, ca beneficiari direcți ai revelației supranaturale, iudeii nu au reușit să se adape

⁴⁵ Thomas Kollamparamphil, *Salvation in Christ according to Jacob of Serugh. An Exegetico-theological Study on the Homilies of Jacob of Serugh (451-521) on the Fest of our Lord*, Dharmaram Publications, Bangalore, 2001, p. 245.

⁴⁶ Jaques de Saroug, *Homélie contre les juifs* (HCJ), édition critique du texte syriaque inedit, traduction française, introduction et notes par Micheline Albert, en F. Graffin, *Patrologia Orientalis* (PO), tome XXXVIII, fas. 1, No. 174, Brepols, Turnhout/Belgique, 1976.

⁴⁷ *Is* 9, 1; *Mt* 4, 16.

⁴⁸ *Fc* 3, 4-5: „Atunci șarpele a zis către femeie: „Nu, nu veți muri! Dar Dumnezeu știe că în ziua în care veți mânca din el vi se vor deschide ochii și veți fi ca Dumnezeu, cunoscând binele și răul”.

⁴⁹ Gândim aici la cele zece neamuri de la Adam până la Noe (cf. *Fc* 5, 1-29), până la cele din apropierea coborârii dumnezeiești (cf. *Fc* 11, 10-16). Iacob se referă aici la revelația pe care o oferă Dumnezeu poporului ales prin Avraam, ca început al desprinderii omenirii de idolatrie (PO, p. 115, nota 8).

⁵⁰ *HCJ* IV, 27-40.

din Izvorul nemuririi și să-L cunoască pe Fiul lui Dumnezeu înomenit. Atitudinea apologetică a episcopului de Sarug se sprijină pe numeroase coordonate și valențele istorice desprinse din viața poporului ales. „În fiecare clipă Domnul și Dumnezeul tău ți-a fost aproape/ Până în ziua când ai crucificat pe Cel Unul Născut al Său; atunci El te-a abandonat și te-a părăsit./ Pentru că ai ridicat mâna asupra Fiului Său, a nesocotit duhul tău;/ Și iată că te vor batjocori popoarele pământului și te se vor ridica asupra-ți./ Sângele nevinovat, o omule, de tine a fost vărsat; din această pricină/ Iată că tremuri, iată că rătăcești peste tot pământul./ Unde este acum măreția festalelor grandioase de la începuturile lunii;/ Sunetele trâmbițelor și chimvalelor fiilor lui Levi?/ Unde este preotul și veșmintele sale preoțești”⁵¹.

În altă parte, Iacob se exprimă foarte limpede cu privire dogma Preasfintei Treimi. În acest sens, el subliniază frecvent *deoființimea cu Tatăl, ca Domn al nostru și Cuvânt plin de înțelepciune și viață*⁵². În această notă este așezată și *teologia sa despre Maica Domnului*. În acest context, episcopul sirian apără persoana Maicii Domnului față de vechile tendințe nestoriene, evocând-o de fiecare dată în lumina alegerii făcute la Buna Vestire. Din însemnările sale rezultă că Logosul a fost acela care a ales-o pe Preasfânta Fecioară pentru a deveni Maică a Sa. Cu ajutorul versului, el arată că „Domnul nostru a privit spre toată partea femeiască, atunci când a coborât pe pământ./ A ales numai una pentru Sine, pe cea care a fost întâia aleasă între toate./ A cercetat-o pe dânsa și a găsit în ea smerenie și sfințenie./ simțăminte curate și suflet plin de dumnezeire./ O inimă curată și toate gândurile spre desăvârșire./ pentru aceasta El a ales-o pe cea mai curată, cea plină de toată frumusețea./ A coborât din slava Sa, locuind în pânțele femeiesc./ Nefiind altă ființă pe lume mai curată decât dânsa”⁵³. Mai departe, pentru a lămuri această alegere, Iacob o numește pe Maica Domnului „*al doilea Rai*”, care s-a înălțat peste toate prin gândul cel bun și prin smerenie⁵⁴. La porunca Fiului, socotește Iacob, arhanghelul Gavriil a fost trimis la Sfânta Fecioară spre a-i aduce vestea cea bună. Cuprinzând aici întreaga lucrare a Treimii, episcopul de Sarug vorbește despre abolirea neascultării adamice și despre vindecarea păcatului neascultării prin ascultarea Mariei. „Domnul a slăvit-o pe dânsa, a sădit în ea viață și a vestit printr-însa pacea./ Cu dragoste a întâmpinat-o și a șters toate lucrurile de odinioară./ Peretele despărțitului pe care șarpele îl ridicase./ Prin coborârea Sa, Fiul l-a doborât, ca să nu mai fie ridicat vreodată./ Când a coborât a stricat împrejmuirea, cea ridicată între amândouă părțile./ Spre a fi pace între cele cerești și cele pământ-

⁵¹ HCJV, 11-19.

⁵² Sebastian Paul Brock, *The Published Verse Homilies of Isaac of Antioch, Jacob of Serugh, and Narsai: Index of Incipits*, in „Jurnal of Syriac Studies” (JSS), no. 32/1987, Section XIV, 614, 13.

⁵³ Section VI, 620, 4-11.

⁵⁴ Section VII, 623, 10-15.

Specificul apologetic al teologiei lui Iacob de Sarug în contextul tradiției siriene

tești./ Pentru aceasta Vestitorul a preamărit-o pe Maria/ Ca cheazășie a păcii celei mai mari pentru întreaga lume”⁵⁵.

Nu în cele din urmă, Iacob valorifică în sens apologetic comparația dintre înțelepciune și credință, arătând cât este necesar să se folosească și unde trebuie să se oprească acestea. După el, rațiunea nu are incidență decât asupra lucrurilor văzute. Cei care o împing mai departe, încercând să explice prin ea existența și prezența lui Dumnezeu în Iisus Hristos sunt numiți peiorativ „înțelepți”. Întrucât majoritatea dintre ei doresc să rezolve probleme teologice prin silogisme și concepte ale filosofiei grecești, Iacob îi numește „*fii ai Satanei*”. Prin urmare, în gândirea sa, numai credința și dragostea îl poate apropia pe om de adevărata cunoaștere a lui Dumnezeu. Aceasta este dată numai celor *simpli* sau „*curați cu inima*”, cum îi numește însuși Mântuitorul Hristos⁵⁶. Numai unii ca aceștia „*sunt în stare să se roage cu adevărat lui Dumnezeu și să se minuneze de minunile Sale în Hristos, fără să pună întrebări, fără să-L iscodească sau să încerce să-L coboare din slava Sa*”⁵⁷.

Poziția lui Iacob de Sarug față de Calcedon. Parcursul de la simbol și taină

Cea mai delicată problemă în raport cu personalitatea poetului sirian a fost aceea a originilor sale monofizite și, implicit, a ortodoxiei sale, *cu alte cuvinte, dacă a fost sau nu monofizit?* Referitor la această problemă, părerile orientaliștilor sunt împărțite. Așa se face că, pe de o parte, Assemani, și, mai apoi, Abbeloos au susținut ortodoxia credinței sale. Pe de altă parte, „după publicarea a două dintre epistolele sale, adresate călugărilor de la Mănăstirea Mar Bassus din Harim, împreună cu răspunsul acestora, și a epistolei trimisă lui Pavel, Episcop de Edessa, a reieșit că Iacob a fost întotdeauna monofizit și nu a renunțat niciodată la opiniile sale. Această părere este susținută în mare parte de cercetătorii apuseni din sec. XX (Baumstark, Bardenhewer, Tissarant, Jugie etc)”⁵⁸.

Într-o foarte pasională dezmințire, scrisă în 1948 de P. Peeters, ideile monofizite identificate parțial în scrisorile lui Iacob de Sarug sunt respinse în baza unei lipse de autenticitate. În 1956, Dr. Kruger emite ipoteza unui specific monofizit în gândirea autorului sirian, deși o bună parte din omiliile sale fuseseră incluse deja în uzul liturgic⁵⁹. În această dispută, se pronunță și patrologul Ortiz de Urbi-

⁵⁵ Section X, 629, 4-11.

⁵⁶ Mt 5, 8.

⁵⁷ Roberta C. Chesnut, *Three Monophysites Christologies. Severus of Antioch, Philoxenus of Mabbug and Jacob of Sarug*, Oxford University Press, 1976, p. 140-141.

⁵⁸ Remus Rus, *Dicționar enciclopedic al literaturii creștine din primul mileniu*, p. 374.

⁵⁹ Asemenea imnelor Sfântului Efrem, foarte multe din poemele lui Iacob au fost asimilate în uzul liturgic al bisericilor siriene de rit ortodox și în tradiția maronită (R. Phenix jr. - Cornelia B. Horn, *Syriac Speaking Churches ...*, p. 19).

na, care, folosind argumente din ambele laturi, afirmă că „*Jacob s rămas ortodox până la sfârșitul vieții sale*”. Acest lucru reiese în primul rând din stilul pe care îl abordează, poziționându-se *departe de orice fel de „polemizare dogmatică”*⁶⁰. În perioada contemporană, profesorul englez Sebastian Brock se exprimă în mod similar, amintind în acest sens că lui Iacob „*i-au displăcut în mod evident și a căutat să se țină departe de controversele hristologice ale contemporanilor, și doar din unele scrisori ale sale (alcătuite sub presiunea contemporanilor) rezultă că și-a exprimat dezacordul față de formula doctrinară a Calcedonului (451)*”⁶¹. Astfel, spre deosebire de conaționalii săi, Filoxene și Sever, care au purtat o luptă vădită împotriva Calcedonului, Iacob a abordat „*o atitudine mult mai irenică, preferând să evite formulele și termenii controversați și să-și exprime credința în Întrupare, folosindu-se de mult mai tradiționala frazeologie siriacă*”⁶². Apropierea de erezia monofizită rămâne așadar circumspectă. Hristologia pe care o dezvoltă se încadrează într-o notă aparte, propagându-se într-o formă simbolistico-mistică, incompatibilă cu influențele gnostice din acea vreme⁶³. El a valorificat, prin urmare, tradiția exegetică generată de Teodor de Mopsuestia și simbolistica moștenită de la Sfântul Efrem Sirul, propulsând mai departe specificul teologiei siriene în gândirea scriitorilor care i-au urmat⁶⁴.

Moștenirea sa apologetică este legată implicit de autenticul teologiei siriene. Asemenea Sfântului Efrem, Iacob de Sarug depășește limitarea conceptului, parcurgând realitatea liturgică de la simbol la taină. Deși mai puțin cunoscut în teologia românească, scriitorul sirian oferă, prin numeroasele sale însemnări un context amplu de viață autentică și mărturisire creștină. Omiliile sale, majoritatea în versuri, prezintă exemple vii din experiența și doctrina Bisericii. În felul acesta, Iacob de Sarug „elaborează o serie de structuri doctrinare deosebit de importante care privesc actul revelației și prin extensie al profeției, lucrările Duhului Sfânt, taina Sfintei Treimi, Întruparea Fiului lui Dumnezeu ca mărturie a iubirii divine

⁶⁰ Dr. T. Jansma, *The Credo of Jacob of Serugh: a Return to Nicaea and Constantinople*, in „Nederlands archief voor kerkgeschiedenis/Dutch Review of Church History”, Nieuwe Serie, Vol. 44 (1961), p. 18.

⁶¹ Sebastian Brock, *A Brief Outline of Syriac Literature*, p. 37.

⁶² Idem „The Rise of Christian Thought. II – The Theological Schools of Antioch, Edessa, and Nisbis,” in H. Badr (ed), *Christianity. A History in the Middle East*, Beirut, 2005, p. 150.

⁶³ „În gândirea sa, Iacob s-a detașat de tendințele gnostice, care ar fi putut atrage erori grave în hristologia sa. De vreme ce s-ar putea spune că atât Philoxene, într-o anumită măsură, cât și Sever, chiar mai mult se pare, s-ar fi lăsat influențați de *platinism*, gândirea lui Iacob este îndreptată mai mult spre *mistic* și *symbolic*, stând departe de influențele gnostice din vremea sa, care se manifestau cu pecădere în filosofia și teologia lumii greco-romane” (Roberta C. Chesnut, *Three Monophysites Christologies*, p. 113).

⁶⁴ Sebastian Brock, *The Rise of Christian Thought ...*, p. 150.

Specificul apologetic al teologiei lui Iacob de Sarug în contextul tradiției siriene

față de om, întemeierea Bisericii lui Hristos prin care se extinde în timp lucrarea mântuitoare a lui Iisus Hristos”⁶⁵.

Din cele arătate, înțelegem că moștenirea scrisă a episcopului sirian reprezintă exemplul concret de promovare a parcursului de la simbol la taină, în duhul și litera Sfintei Scripturi. Laolaltă cu Afraate și cu Sfântul Efrem Sirul, el oferă posterității specificul autentic al unei teologii mărturisitoare.

⁶⁵ Remus Rus, „Iacob de Serugh. Omilia 79: *Despre vălul de pe fața lui Moise*”, în *Filocalia Siriacă. Iubirea de frumos și înțelepciune – calea spre desăvârșire*, traducere, selecție de texte, cuvânt introductiv, note și comentarii de Remus Rus, Ed. Univers Enciclopedic Gold, București, 2014, p. 279.